

AT LYTTE TIL KRITIK

– i arbejdslivet

Af Pelle Korsbæk Sørensen

Denne artikels mål er at beskrive, hvordan videnskabelig samfundskritik kan bidrage til at kvalificere og nuancere de oplevelser, som enkeltindivider har, så de kan fremstå på en måde, der kan være med til at danne bro mellem personlige bekymringer og offentlige anliggender. Et af de felter, hvor det moderne individ gerne skulle kunne udfolde sig, er i arbejdslivet. Arbejdet står centralt i forhold til identiteten og er for de fleste forbundet til oplevelsen af selvværd (Prætorius 2007:36). Vi står dog tilsyneladende i den særlige situation, at nogle af de samfundsskabte normer, som beskriver den ideelle medarbejder, rummer krav, der kan være med til at skabe et ubehag hos nogle individer. Der tages derfor udgangspunkt i analyser af arbejdslivet som den ramme, inden for hvilken det centrale argument udfolder sig. Via en introduktion til den franske pragmatiske sociologi¹⁾ vil jeg skitsere en strategi for, hvordan en kritisk samtidsdiagnose kan drage fordel af at trække på en normativitet, 'der strømmer fra individerne selv' (Boltanski og Thévenot 2011). Artiklen vil skitsere tre overordnede skridt for en kvalificeret kritisk samfundsanalyse.

Først vil ideen om en 'konsekvensanalyse' blive gennemgået. Dette afsnit etablerer et blik for de mulige vrangsider ved det moderne arbejdsliv.

Derefter vil artiklen tage fat på oplevelsen af indignation. Her præsenteres en analytisk sensitivitet, der bygger på medarbejderes oplevelse af kritisable forhold eller uholdbare situationer.

Til sidst præsenteres en anbefaling af at starte med analytisk at skildre de negative erfaringer, frem for de positive, i forsøget på at kvalificere en debat, der kan føre til mulige samfundsforandringer på et velinformeret grundlag.

Denne type af tilgang har det med at blive til rene

forfaldshistorier. Det er bestemt ikke meningen med min artikel. Målet er, at der via en afdækning af de negative oplevelser findes et frigørende potentiale for individerne. Til forskel fra en teoretisk tilgang, hvor faste normative fordringer om, hvad mennesket har behov for, vil jeg anbefale en forståelse, hvor det er muligt at kombinere immanent kritik og normativ kritik (Nielsen & Horn, 2006:15). Det vil sige, at den videnskabelige kritik kan konfrontere den foreliggende virkelighed med beskrivelser, der via sin negative karakter vidner om en nødvendig, mulig andethed, da de eksisterende værdiforestillinger ikke spiller positivt ind i forhold til fx identitet og selvværd. Det handler med andre ord om at kvalificere undersøgelsen af træk ved samtiden, som skaber lidelse – og med baggrund i dette kan der således etableres praktiske forsøg på social forandring ud fra et velinformeret grundlag, der medtager individernes oplevelser af ubehag.

Behovet for kritisk samfundsvidenskab i dagens samfund

Hvorfor beskrive fordelene ved kritisk samfundsvidenskab i et samfund, hvor der tilsyneladende er kritik alle vegne? Vi har ikke før haft så mange muligheder for at kritisere, som vi har i dag. Tænk bare på de sociale medier, hvor man ser en overstrøm af personliggjorte holdninger og værdidomme. Så hvorfor skal samfundsvidenskaben interessere sig for at være kritisk, når nu der er så mange kritiske udtryk allerede? Sociologen Zygmunt Bauman beskriver således, at vi nok er mere kritisk anlagt end tidligere generationer (Bauman 2006: 34).

Der synes dog at følge et dilemma med dette paradoks. For hvad er det for en kritik, som bedrives? For

Bauman synes svaret at være, at der er tale om en personlig kritikform uden dybde eller nødvendig relevans for andre end det individ, der udbasunerer sine private bekymringer. Der mangler et fællesskabsorienteret mål for kritikken, idet den type af samfundskritik, som udøves er blevet tandløs (Bauman 2006:34), da vi ikke formår at stille de store spørgsmål, som kan bringe personlige bekymringer frem på den offentlige arena på en måde, hvor de kan oversættes til fælles anliggender (Bauman 2006:55).

Bauman citerer Cornelius Castoradis for at fejlen er, at vi lever i samfund, der er holdt op med at stille spørgsmålstejn ved sig selv. Bauman efterlyser en større etisk orienteret debat om, hvad det gode samfund kan være. De franske samfundsforskere Luc Boltanski og Eve Chiapello skriver, at kritikken ikke magter at formulere de store spørgsmål om, hvordan samfundet kan se anderledes ud. De beskriver, at kritikken er blevet neutraliseret. Med dette mener de, at mulighedsbetingelserne for at bedrive kritik ikke er uskadeliggjort, men at kritikken ikke længere ved, hvad den skal sige noget om (Boltanski & Chiapello 2005:36-42).

Kritik og analyse af samtiden

For at kunne bedrive samfundsvidenskab må en kerneopgave være at bestemme karakteren af det samfund, som undersøges (Petersen 2016). Indenfor en sociologisk analyseramme har samtiden en særlig placering. Jeg vil forsøge at beskrive en tilgang til en 'samfundsbeskrivelse', der dog indholder et element af det Hammershøj beskriver som 'samtidsdiagnose' (Hammershøj 2008). En sådan tilgang kan beskrives som kritisk ved både at have et filosofisk/historiserende blik, der stiller spørgsmål ved, om vores samtid er den bedste af alle, og et samtidsorienteret sociologisk blik, der tager udgangspunkt i de negative erfaringer, som individerne knytter til de fordringer, der ligger i samtiden.

Det første led handler om at beskrive de konsekvenser, der følger af at indrette samfundet efter specifikke ledende normer. Hvis vi kan karakterisere indeværende samfundstype som et accelerationssamfund, et konkurrencesamfund, et præstationsamfund eller et projektsamfund (eller noget andet), hvilke mulige effekter har det så for de individer, der bor, lever og arbejder i det? Ethvert samfund må være blevet til gennem sproglige og materielle kampe.

Landevindinger opnås og nye måder at kunne udfolde sig selv på vinder frem. Den moderne periodes frigørelse og individualiseringstendens er gode eksempler. Men med enhver frisættelse, følger vrangsider og utilsigtede konsekvenser. Se fx forhåbningen om et mere fleksibelt arbejdsmarked, der for mange er vendt på hovedet, og opleves som et uendeligt og uopnåeligt krav om konstant at forandre sig, og strække sig – en tendens der med Richard Sennetts stadigt aktuelle ord kan ende med at det bøjelige selv knækker og ikke kan rejse sig igen. Det er ved disse mulige vrangsider, jeg vil starte min forskning.

Den form for analyse af samtiden jeg argumenterer for, kan beskrives som en kritisk metode, der handler om at undersøge hvilke mulige patologiske træk, der kan være ved samtiden. Et aktuelt eksempel på en sådan analyse er Anders Petersens bog 'Præstationsamfundet' (2016), hvori der etableres en sammenhæng mellem samtidens fordring om at skulle præstere og en af samtidens store psykologiske fænomener, depression. I samme boldgade er Rasmus Willigs bog 'Afvæbnet kritik' (2016). Heri vises det, at et særligt managementinspireret sprog er med til at afvæbne den kritiske stemme i samfundet. Denne afvæbning er forbundet med en særlig forståelse af, at netop det, der startede med at være ønsker om et mere frit arbejdsliv, har vendt sig som ufravigelige krav til individet. Willig fremhæver med reference til sociologen Richard Sennett (1999), hvordan plusordet fleksibilitet har udviklet sig fra at være et spørgsmål om at individet skulle være tilpasningsdygtig til i dag at tage karakter af et tvangsforhold, som Willig giver navnet flexisme (Willig 2016).

Skønt der er forskere, der i populærvidenskabelige termer taler om en stressepidemi på de danske arbejdspladser (Politiken 2016) er det bestemt ikke alle arbejdsliv, der er præget af stress eller depression. Men netop via oplevelserne af ubehag kan et forbedringspotentiale spores. Og vi kan ikke tale om personlige konsekvenser, uden at der i en eller anden grad 'lyttes' til individerne. Derfor bør samfundsvidenskaben, sociologen og det sociale arbejde komme mere i niveau og tættere på individerne i analyserne. Vi må interessere os for individernes subjektive erfaringer med samfundsmæssige krav og belastninger i langt højere grad end det ofte er tilfældet. Stressbehandler og forsker Nadja Prætorius udgav i 2007 en skelsættende bog, hvori hun på baggrund af sin praksis som behandler argumenterer for, at den psykiske

arbejdslivsforskning bør supplere de almindeligt brugte begreber om stress og udbrændthed med et begreb om arbejdsrelateret traumatisering. Hendes banebrydende opdagelse var, at de stressramte, der kom ind på klinikerne, udviste mere og mere komplekse stressreaktioner. Hendes konklusion på baggrund af dette rækker ud over den almindelige psykologiske forståelse. Hun skriver således: "[...] *at den samfundsmæssige udvikling og et ændret menneskesyn har muliggjort indførelsen af nye ledelses- og managementstrategier samt en styring af borgernes udvikling, læring og uddannelse, hvormed det sikres, at borgerne tilpasses og indordner sig samfundets overordnede værdier og mål*" (Prætorius, 2007:34). Det er i relationen til disse mål, at hun ser en sammenhæng med et stigende antal alvorlige stressbelastningssymptomer. Hun knytter, det hun kalder for "*samfundsmæssiggørelsen af selvudviklingsbegrebet*", sammen med en mulig fremmedgørelse, der i værste fald for nogle individer kan minde om en personlig undtagelsestilstand (Prætorius 2007:82). Netop forskningen i nye perspektiver på stress viser, at der i ændrede lidelsesmønstre kan spores viden om konsekvenserne ved samfundsmæssige forandringer. I den sammenhæng kan individernes specifikke oplevelser bindes sammen med de normer og mønstre, som gælder for det moderne arbejdsliv. Prætorius' analyse forholder sig til de historiske og institutionelle rammer, men hendes observationer stammer direkte fra behandlingen af stressramte og dermed fra individernes subjektive erfaringer.

Konsekvensanalysen som kritisk udgangspunkt

Min forskning kredser om det moderne arbejdsliv og undersøger det, der kan beskrives som 'mulighedsbetingelserne for kritik' (Willig 2009). Kan kritikken komme frem, bliver den hørt, og hvem fremsætter den? I enhver tidsepoke vil menneskene kæmpe med deres problemer. Med en henvisning til Sigmund Freuds tekst 'Kulturens byrde' kan man sige, at vi ikke kan vide, hvorvidt tidligere generationer har følt mere eller mindre ubehag ved deres (arbejds)liv, men vi kan undersøge hvilke problemer, der er forbundet ved den (arbejds)kultur, vi har i dag (Freud, 1961).

En gren inden for arbejdslivsforskningen kan kaldes for *konsekvensanalyse* (Drewes Nielsen, Nielsen, Madsen, & Hartmann-Petersen, 2010). Den undersøger hvad konsekvenserne er af at leve i en bestemt

samtid. Konsekvensanalysen er tæt knyttet til tingenes tilstand. Med andre ord, hvordan bestemte styringsteknikker og styringsredskaber påvirker de individer, der er underlagt dem.

Richard Sennett er en af de sociologer, der har gjort det til sit varemærke at spore bagsiderne af elers lovpriste nye udviklingstendenser. Hans værk *Det fleksible menneske* (1999) er et skoleeksempel på, hvordan den kritisk anlagte sociolog kan være på forkant med udviklingen. Ved at være lyttende over for de grupper, der viser sig at være underlagt nye styringsformer i særlig grad, kan man spore samtids kilder til udbrændthed, mistro og dårligt arbejdsmiljø. Han sporer fx tidligt, hvordan den usikkerhed, der følger med kravet om at være konstant fleksibel og omstillingsparat, kan føre til, at 'selvet nedsmeltes' (Sennett, 1999). Når styringsteknikker bliver til påbud, du ikke kan sige nej til, så er det netop hér, man bør starte sin analyse. Man kan ikke sige nej til at være fleksibel. Man kan ikke sige nej til at tage nye opgaver – endsige at skulle udvikle sig selv i en diffus relation til fremtidige projekter eller opgaver (For en analyse af dette i en dansk sammenhæng se Petersen & Willig, 2011). Professor Svend Brinkmann har i forlængelse af dette opnået en vis succes med at opfordre os alle til at stoppe op og stå fast, frem for blindt at følge med samtidens udviklingstrang eller rettere udviklings-*tvang* (Brinkmann 2014, 2016).

Sennett lægger særligt vægt på faren ved at skulle være fleksibel i snart sagt alle livets facetter. Den dimension, som gør et positivt selvforhold særligt vanskeligt under de fleksible vilkår, er, at den moderne medarbejder skal leve op til idealet om en personlighed: "[...] der fokuserer på det korte sigt, orienterer sig mod potentielle fremtidige evner og er villig til at opgive allerede indhøstede erfaringer [...]" (Sennett 2007:12). Muligheden for at holde fast i det stabile og at tage ved lære af allerede oplevede erfaringer mister ifølge Sennett sin værdi i det moderne arbejdsliv. Ikke desto mindre peger Sennett på, at disse nye normer for det arbejdende menneske kan føre til en oplevelse af identitetstab, på grund af et entydigt fokus på fremtidige handlinger og derved det potentielle frem for det, der er indlært og testet gennem erfaring. En af Sennetts analytiske bedrifter er, at hans teoretiske pointer i 'Det fleksible menneske' udfolder sig via personskildringer. Dette giver læseren en mulighed for at læse sit eget liv og virke ind i de livsfortællinger, der danner rammen om en beskri-

velse af, at det moderne arbejdsliv er præget af ledende normer, der kan være med til at underminere en positiv selvidentitet. Hans skildringer er således informeret af individers livshistorier, hvilket knytter læserens forståelse til hverdagslivets erfaringshorisonter, frem for at starte i abstraktionen.

Arbejdslivets ufrivillige vrangsider

Et eksempel viser, hvordan det moderne arbejdsliv har et indlejret paradoks, som en kritisk analyse kan spore. Arbejdstilsynet skal sikre, at man på danske arbejdspladser ikke er udsat for dårligt arbejdsmiljø. Både fysisk og psykisk. Hvis man tager fat på en af de tjeklister, som Arbejdstilsynet har udgivet, stilles følgende type af spørgsmål om medarbejdernes psykiske arbejdsmiljø:

“Er det tit nødvendigt, at medarbejderne arbejder over?”, “Er det nødvendigt, at medarbejderne arbejder meget hurtigt?”, “Bliver der ofte stillet modstridende krav til medarbejderne?”, “Er målene for arbejdet uklare for medarbejderne?”, og “Er der medarbejdere, som konstant har stor arbejds mængde eller som udsættes for stort tidspres?”

Et spørgsmål fra kategorien jobusikkerhed lyder: “Mangler medarbejderne konkret information om deres ansættelsessituation, fx om omstrukturering, besparelser eller lignende forhold?”

Hvis man fjerner den negative klang, der er indskrevet i spørgsmålene, kan de næsten lyde som idealbeskrivelsen af den gode medarbejder eller studerende, der altid er klar til at give den en ekstra skalle med arbejdet eller som det hedder i jobopslagene: ’formår at holde mange bolde i luften, i et travlt arbejdsmiljø’. Paradokset er, at de selv samme beskrivelser, som efterspørges i jobopslagene, lyder som en opskrift på et usundt arbejdsmiljø, hvis man konsumerer arbejdsmiljølitteraturen.

Formuleringerne i jobopslagene følger fordringerne i det moderne arbejdsliv, hvor grænserne for arbejde og fritid flyder sammen (Chiapello & Fairclough, 2002), hvor hastigheden er i top og arbejdet er accelereret (Rosa, 2010), og hvor usikkerheden i form af korte ansættelser er udbredt (Boltanski & Chiapello, 2005). Det tydelige paradoks er, at jobopslagene nærmest repræsenterer en antitese til det sunde arbejdsliv. Arbejdspladsvurderingen taler sit tydelige sprog. Kan man svare bekræftende på de ovenstående spørgeskemaspørgsmål, kan det være udtryk for, at der er problemer med arbejdsmiljøet på arbejdspladsen. Vil det sige, at de ledende for-

dringer til den ideelle medarbejder eller studerende kan medføre socialpsykologiske belastninger og individuel lidelse hos dem, der forsøger at leve op til kravene? Hvordan skal vi forholde os til det som videnskabsfolk?

Konsekvensanalysen forholder sig til et ‘top down’ perspektiv, hvor institutionaliseringen af forskellige arbejdskoncepter eller forandringer bliver analyseret. Her er både tale om de positive og de negative konsekvenser for de ansatte. Men der kan ikke være tale om personlige konsekvenser, uden at der lyttes til individerne.

Det basale niveau for oplevelsen af ubehag

Konsekvensanalysen tager fat på makroniveauet og bevæger sig nedad. Derfor bør samfundsvidenskaben og sociologen også komme længere ned i niveau og tættere på individerne i sine analyser, så den kan supplere konsekvensanalysen med yderligere undersøgelser af de kritiske eftervirkninger en bestemt samfundsindretning har på individniveau.

Vi skal således følge individernes egne beskrivelser og fordringer i højere grad. For at finde ud af, hvor man skal begynde sine analyser kan en skelnen være behjælpelig. Den franske sociolog Luc Boltanski har sammen med Eve Chiapello skrevet værket, der på engelsk har fået titlen *The New Spirit of Capitalism* (2005). Heri undersøger de blandt andet kritikkens rolle i forhold til forandringer i arbejdslivet.

En af deres pointer er, at der findes to niveauer for kritiske udtryk. Et refleksivt og formuleret niveau, som kan beskrives som det ideologiske, og så et mindre refleksivt niveau. Det ideologiske niveau er refleksivt, og på dette er det muligt at spore sammenhængende argumentationer. Når fx fagbevægelsen kæmper arbejdskampe, er det ud fra dette niveau. Den politiske arena byder på et utal af eksempler på forskellige visioner for, hvordan vi skal indrette samfundet, der står i opposition til hinanden. Det ideologiske niveau etablerer en kampplads, hvor flere mulige versioner af det gode arbejdsliv eksisterer samtidigt og i konflikt med hinanden. Indignationen binder sig derimod til de enkelte individer. Indignation er tættere på oplevelsen eller følelsen af at noget er galt eller uretfærdigt. Indignation er så at sige det, der kommer *før* den etablerede og reflek-sive kritik (Boltanski & Chiapello, 2005:36).

Indignationen er derfor også et interessant sted at starte, da det er den størrelse, der aldrig kan undertrykkes helt. Selv i en tid, hvor der kun virker til at

herske én måde at fortolke verdenen ud fra kan indignationen komme til udtryk (ibid; for yderligere se Sørensen 2015). For at undersøge eventuelle bagsider eller problematiske effekter ved samtiden kan en analyse, der starter ved de negative erfaringer i arbejdslivet være behjælpelig. En undersøgelse af kritiske udtryk kan således være med til at spore, hvad der kan forstås som etisk via en afsøgning af, hvad der af forskellige aktører ses om uetisk (Willig & Sørensen 2010).

Dubet (2009) undersøger oplevelsen af uretfærdighed i arbejdslivet. Han åbner sin bog med at beskrive, hvordan det kan være svært tydeligt at formulere, hvad det retfærdige er – eller hvordan den retfærdige verden ser ud. Ikke desto mindre er det muligt at formulere, hvorfor en bestemt situation eller adfærd er uretfærdig. Alle kan dermed på sin vis indgå i en 'teoretisk' eller 'filosofisk' overvejelse. Han går i sin beskrivelse så langt som til at overveje, om ikke spørgsmålet om det uretfærdige i analytisk øjemed har forrang for spørgsmålet om det retfærdige (Dubet 2009:1). Hans forskning bidrager således med endnu en vinkel, der taler ind i en tradition, som beskriver, hvordan individernes værdiforestillinger kan fortælle om kritisk praksis, ikke blot som en forskningsmæssig praksis, men som en aktivitet bundet til individernes hverdag.

Jeg var med til at indsamle empiri forud for Rasmus Willigs bog *Umyndiggørelse* (Willig 2009), der handler om pædagogers oplevelser af kritisable forhold. Bogens empiri er fokusgruppinterviews med ca. 110 pædagoger, pædagogiske ledere og tillidsrepræsentanter. Willigs bog fremviser et katalog over måder, hvorpå medarbejdere forholder sig til oplevelsen af kritisable forhold og uholdbare situationer. Nogle reaktioner er udadventede og handler om fx faglige kampe. Men langt de fleste er subtile historier om coping eller om at skjule de kritisable forhold enten for sig selv eller andre. Ofte kom der beskrivelser af diffuse oplevelser af, at der måtte "ventileres" for frustrationerne. Flere af informanterne fortalte, at de kunne finde på at råbe på vej til eller fra arbejde, hvis frustrationerne blev for mange. Et af eksemplerne er en kvinde, der har et hårdt arbejdsliv. Derfor skriger hun i bilen på vej til arbejde. Baggrunden for hendes skrig kan være forskellig, men hun fortæller, at skrigene har taget til. Hun har før kun skreget, når hun kørte alene i bilen. Nu føler hun sig flov, for hun har skreget, mens hendes egne børn kørte med. Hun havde for en stund glemmt, at de

sad på bagsædet (Willig, 2009:100). Dette eksempel illustrerer, at en af de mest basale handlinger på baggrund af oplevet uret knytter sig til det at bruge sin stemme.

I forlængelse af Boltanski og Chiapellos adskillelse af et niveau for indignation og et niveau for ideologi, kan talehandlinger eller 'stemme' således dække over et bredt spektrum af reaktioner fra det umiddelbart undefinerbare, som i dette eksempel, til velformulerede ideologiske refleksioner. Fælles for dem alle er, at de kan indgå i kritiske samfundsanalyser på forskellig vis, da de hver især kan være et udtryk for at individer bevidst eller ubevidst udtrykker deres utilfredshed eller blot følelse af ubehag ved givne situationer.

Kritikkens rolle i et stærkt individualiseret samfund

Et kendetegn ved den individualisering, som har været modernitetens konstante følgesvend, er ifølge Bauman, at der med ansvaret for at skabe sit eget liv er sket en forskydning af ansvaret for fiasko, der sætter individet i en prekær situation. Han skriver, at vi lever: " [...] i en individualiseret og privatiseret version af moderniteten, hvor individet må væve sine egne mønstre og bære det fulde ansvar for en eventuel fiasko" (Bauman 2006:15). Og det er i en sådan grad, at det enkelte individ kan have svært ved at overskue, hvorvidt andre lider under de samme strukturelle betingelser (Bauman 2006:48). Sennett skriver ligeledes, at det moderne individ føler sig negativt bedømt, hvis ikke han eller hun kan leve op til samtidens fordringer (Sennett 2007:96, 107).

I tråd med Bauman og Sennett kommer Boltanski og Chiapello frem til, at det individ, der ikke kan leve op til samtidens fordringer om at være autentisk og kunne udvikle sig selv indenfor midlertidige bekendtskaber og korte ansættelser kan opleve dette som en personlig byrde (Boltanski & Chiapello 2005:422) – i modsætning til et samfundsmæssigt forhold. Hvor Bauman henviser til moderniteten, der kan være svær at tidsfastsætte, er Boltanski og Chiapello anderledes konkrete, når de sporer at denne udvikling har været særligt tydelig siden slutningen af 1960'erne, hvor nye krav og forhåbninger om et mindre rigtigt arbejdsmarked markerede overgangen mod et mere fleksibelt arbejdsmarked. Boltanski og Chiapello bruger – med en henvisning til Thévenots tidligere videnskabelige arbejde – begreber som frygt, ængstelse eller bekymring, når de sætter ord

på den oplevelse, som kan følge af projektsamfundets netværkslogik, hvor netop det potentielle og usikre tager over fra tidligere tiders fokus på det erfarede og stabile (ibid:420).

Boltanski og Chiapello beskriver, at socialkritikken, der fx tager udgangspunkt i en vrede rettet mod den kapitalistiske samfundsindretnings tendens til at skabe ulighed, kan aflæses direkte ved eksempelvis højere arbejdsløshedstal eller en stigning i antallet af hjemløse. I tillæg til socialkritikken findes ifølge Boltanski og Chiapello en kritik bundet til håbet om en mulig kreativ udfoldelse, der ofte eksisterer i kunstneriske eller akademiske miljøer. Det er denne form for kritik af et affortryllet arbejdsmarked uden plads til det autentiske, som var med til at drive kravet om fleksibilitet frem. Men der var en bagside ved denne kritikform. Til denne knytter der sig en oplevelse af meningstab, som er sværere at identificere (ibid: 420-425). Det er her, at den kritiske samfundsvidenskab igen får sin relevans. Kort sagt beskriver Boltanski og Chiapello kritikens rolle således: "Kritikkens job består i at oversætte indignationen ind i strukturen for kritiske teorier og give den en stemme [...]" (Boltanski & Chiapello, 2005:36, egen oversættelse)

Hvis vi følger den franske pragmatiske sociologi, som den er formuleret ved Boltanski og Thévenot, og videreført af blandt andre Chiapello, så handler det kort sagt om at gå fra en kritisk sociologi til en sociologi *om* kritik. Analysen består således i at beskrive kritikken som den fremstår og strømmer frem både i hverdagslivet og på det ideologiske plan. Den kritiske samfundsvidenskabs rolle er således ikke at afsige moralske domme over samtiden, men snarere at afdække de etiske aspekter, eller rettere retfærdiggørelser for fælles goder, som kan findes i en normativitet, 'der strømmer fra individerne selv' (Boltanski, 2011:25).

I det stærkt individualiserede moderne arbejdsliv kan den enkeltes følelse af indignation afsløre fællestrek for en større gruppe ansatte, da det ikke er sikkert, at man kan spore fælles viljeformationer eller sammenhængende kritik ved første øjekast. Det er her, kritikens funktion som 'oversætter' kommer på prøve (for en udvidelse af disse pointer se Sørensen, 2015). Først når man observerer, at andre har samme oplevelse af, at noget er uretfærdigt, kan det føre til kollektiv afstandstagen. Hvis der er en generel resonans i dette synspunkt, vil det kunne føre til forandring.

En velinformeret videnskabelig kritik

Én måde at arbejde med den normative dimension er ved at gå via formelle, minimale etiske fordringer. Det kan være anerkendelse (Honneth, 2006) eller kommunikativ handlen (Habermas, 1997). Men, må den normative dimension ikke altid afprøves i virkeligheden, hvis den skal kunne give mening for de mennesker, den handler om? Derfor anbefaler jeg i forlængelse af ovenstående gennemgang en tilgang, der ikke er fremmed for at beskrive et normativt *bør*, men ikke starter i abstraktionen. Den starter ikke ved formelle teoretiske beskrivelser af, hvad det generaliserede menneske har brug for. Der er ikke tale om en antropologi. I stedet er der tale om en tilgang til at undersøge kritiske udtryk og udtalelser om, hvad der kan forstås som retfærdigt i en given kontekst.

Det kan være en god ide at være varsom, hvis samfundsforskere påstår, at de er i stand til at se strukturer, som opererer 'bag om' almindelige mennesker (Boltanski og Thévenot, 2011). Videnskaben har uden tvivl afdækkende kvaliteter, der kan være med til at stille spørgsmålstegn ved den eksisterende status quo. Men kan man med rimelighed acceptere, at samfundsvidenskaben alene skulle kunne hente denne viden ude fra? Fra et privilegeret og rent sted, som i filosofien. Samfundsvidenskaben har med mennesker at gøre, og retfærdiggørelser og kritik må derfor i en vis udstrækning strømme fra individerne selv. Det er netop denne antagelse, som findes hos Boltanski og Thévenot. Her findes en såkaldt pragmatisk sociologi, der baserer sig på, at alle mennesker er i stand til at træffe moralske valg. Boltanski og Thévenots ærinde er i høj grad at gøre op med dele af den store franske sociolog Pierre Bourdieus teoriunivers, men deres overvejelser rammer bredere end dette, når de udlægger en vej frem for en 'kritikkens sociologi', der står i modsætning til den kritiske sociologi. De skriver således:

"En sociologi, der vil undersøge de kritiske operationer, som aktørerne udfører – en kritikkens sociologi, hvor kritikken er den specifikke undersøgelsesgenstand – må derfor opgive (om ikke andet for en stund) den kritiske indstilling for i det hele taget at kunne genkende de normative principper, der ligger til grund for almindelige menneskers kritiske aktivitet" (Boltanski og Thévenot [1999] 2011:49)

Boltanski og Thévenot præsenterer en model, der kan bidrage til at klarlægge de forskellige retfærdiggørelsesprocesser, som fører til konflikt. Boltanski beskriver, at han sammen med Thévenot ønskede at udarbejde en sociologi om det kritiske samfund (Boltanski 2012:28). Med udtrykket det kritiske samfund peges på, at moderne mennesker konstant mødes med forventningen om at kunne forklare og retfærdiggøre deres holdninger og begrunde deres positioner og dispositioner.

Boltanski og Thévenot har i deres fælles værk 'On Justification' en beskrivelse af, hvordan dette starter med det de kalder 'kritiske situationer'. De ønsker at "[...] skitsere en overordnet ramme for analysen af konfliktprocessen[...]" (Boltanski & Thévenot 2011:43). Det er i disse situationer at individer begynder at retfærdiggøre deres position og deres holdninger. Den mest basale byggesten for en kritisk situation er følelsen af, at 'der er noget galt'. Det er i uoverensstemmelsen at der sættes noget på spil.

Et kritisk øjeblik udmærker sig ved, at der for den enkelte gør sig to forhold gældende. Dette kan beskrives som en indadrettet bevægelse og en udadrettet bevægelse, der orienterer sig mod verden omkring individet. Den indre bevægelse er repræsenteret ved, at medarbejderen begynder at se den situation, han eller hun befinder sig i, med et historiserende blik. Personen begynder at sammenstykke en historie ved at reflektere over tidligere hændelser. Medarbejderen søger efter en meningsfuld sammenhæng. Lykkes det, kan en kritisk situation gå i sig selv. Men ofte ender det med en udadrettet reaktion, hvor andre inddrages. Den, der oplever et kritisabelt forhold, ytrer sig om dette: "For den person, der realiserer, at der er noget, der ikke fungerer, forbliver sjældent tavs" (Boltanski & Thévenot 2011:42; for yderligere se Sørensen 2015). Hvad og hvordan individerne udtrykker sig sprogligt står således centralt for en analyse, der har kritik som sin undersøgelsesgenstand.

Start med den negative beskrivelse – frem mod social forandring

Den forskningstradition jeg arbejder ud fra, starter dér, hvor hverdagen problematiseres. På en arbejdsplads kan der være tale om både horisontale og vertikale netværk (Hirschman, 1992:82). Eksempler på vertikale netværk kan være den samtale, der er mellem kolleger på kontorerne, eller den uformelle sam-

tale over frokostbordet. De vertikale netværk er de institutionelle organer, så som fx skemalagte møder med ledelsen eller samarbejdsudvalg, hvor repræsentanter fra flere lag i organisationen sidder med. Jeg vil anbefale, at starte dér, hvor kritikken strømmer fra. Det kan være direkte i form af forskellige måder at bruge sin stemme på, det vil sige måder hvorpå problemerne italesættes. Men det kan bestemt også være i de situationer, hvor nogen 'lider i stilhed' (Hirschman 1970:38). Dér hvor mennesker ikke har en stemme, der bliver hørt: det kan fx være dem, der lever på kanten af samfundet, marginaliserede grupper. Men det kan også være dér, hvor folks stemme er blevet gjort tavs.

En sådan tilgang starter med at undersøge de negative oplevelser, og de situationer, hvor individer oplever, at der ikke lyttes til deres viden om kritisable forhold. De positive forståelser rummer også opbyggelige elementer, men de er ikke udgangspunktet for den type af analyser, der i denne artikel præsenteres. Sagt med andre ord, så laves der mange tilfredshedsundersøgelser og beskrivelser af best cases. Hvilket er fint. Jeg vil anbefale at følge et andet spor. Det spor er mere i familie med det man med velment humor kan kalde *utilfredshedsundersøgelser*.

Man kan spørge: *Bliver det ikke let et lidt sortsynet studie, når man undersøger kritik?* Den kritisk teoretiske tradition er ofte blevet skudt en pessimistisk tilgang til verden i skoene. Det mener jeg, er en fejl. Ved at starte med folks kritiske ytringer og ved også at lytte til dem, der normalt bliver overset eller parkeret som pessimister, kan man udvise en sensitivitet overfor de samfundsmæssige udviklinger, der i samtiden skaber ubehag hos flere grupper af folk. Anbefalingen er ikke på forhånd at diskvalificere bestemte typer af kritiske udtryk. Videre kan dem, der er sygemeldt eller melder om høje grader af stress danne et sådant kritisk udgangspunkt. Ved at følge disse udtryk og beskrive dem, får vi en indsigt i hvordan samtidens styringsteknikker forplanter sig ud i samfundet. Her har de offentlige ansatte en særlig interessant placering, da de administrerer og udfører den gældende politik. Det kan være de højtuddannede fuldmægtige i stat og kommune, læger, underviserne – eller det kan være de mellemlange eller korte uddannelser (se også Sørensen, 2016). Hvis ikke de forskellige velfærdsprofessioners – eller for den sags skyld de udsattes – oplevelser med, hvordan neoliberale omstillingsprocesser, ef-

fektiviseringer og nye politiktiltag bliver hørt og beskrevet, hvordan kan vi så være sikre på, at vi udvikler et samfund, der er på bølgelængde med alle de mennesker, der skal bo, leve og arbejde i det? Det er dem, der arbejder med politikken konkrete omsætning i praksis, der bedst ved, hvilke personlige konsekvenser en ført politik kan have. Det er dem, der arbejder med de marginaliserede grupper, borgerne, klienterne, børnene og de syge, der kan aflæse, hvornår vi som samfund bevæger os i en bedre eller værre retning. Der er et frigørende, om end ikke anvisende, islæt i den analyse, der starter med den negative oplevelse. En analyse kan med fordel tage udgangspunkt i et udsnit af en faggruppe, som kan skabe et repræsentativt billede af, hvad der er på spil, men den kan også identificere særligt udvalgte grupper, der netop har ubehaget tæt inde på livet, som så kan danne case for sådanne beskrivelser. Forskerens rolle bliver således at tage individernes udsagn, værdidomme og eventuelle lidelse alvorligt. Dette betyder ikke, at en ren deskriptiv beskrivelse er nok. Jeg vedkender mig, at der gennem begrebsliggørelsen og analysen af det observerede også sker en fortolkning, som forskeren må stå inde for.

Med andre ord, er målet at begå en analyse af arbejdslivet, så start med kritikken som den strømmer fra medarbejdere og borgere. Et udmærket sted at starte er spørgeskemaundersøgelser, der fortæller om det psykiske arbejdsmiljø. Et andet er de kvalitative undersøgelsesmetoder, der afdækker individernes livsverden. Men før det kvalitative forskningsdesign udformes, så kan det være en fordel at starte i det små. Stil dig ved kaffemaskinen på en hvilken som helst arbejdsplads. Hvis kaffemaskiner kunne tale, så ville de nok være nogle af de mest interessante samtalepartnere for en undersøgende kritisk samfundsforsker. Det er netop under den uformelle kaffesamtale, at kritikken kommer råt for usødet.

De kritiske øjeblikke bør af samfundsvidenskabelige forskere tages særdeles seriøst. Min anbefaling vil derfor være, at starte analyserne dér, hvor de kritiske ytringer normalt ikke kommer frem for offentligheden. Hvis offentligheden skal være velinformeret, må kritikken forstås i sin bredeste forstand. Den højt kvalificerede kritik, der udtrykkes i fagfællebedømte videnskabelige tidsskrifter har sin videnskabelige berettigelse. Politikere kritiserer hindens lovforslag i et væk, mens tænketanke kommer med analyser. Men hvad med den kritik, som fx velfærdssamfundets frontmedarbejdere ytrer i deres

hverdag? Noget af denne kritik kommer fra tid til anden frem i fx kronikker i dagbladene eller debatindlæg i fagbladene. Ikke desto mindre går en del af denne kritik tabt, hvis ikke der aktivt lyttes til den. Det kan ideelt set ske i ledelseslagene på arbejdspladserne, men hvis vi skal tage Boltanski og Chiappellos ord om at den kritiske samfundsvidenskab skal kunne give indignationen en kvalificeret stemme, så må forskningen også holde sig åben over for udsagn som normalt diskvalificeres som fx brok, ikke-konstruktiv kritik eller sortsyn.

Inden denne artikel ender, må jeg skynde mig at tilføje, at et fokus på individernes egne oplevelser ikke bør stå alene. I de fælles historier findes der en samfundskritisk forståelse, som hæver sig over de enkelte individers erfaringer, som kan aftegne konturerne af de mulige patologiske tendenser ved samtiden. Det er efter min bedste overbevisning ikke en fordel, at den kritiske samtidsdiagnose starter 'forfra', hver gang der skal etableres nye forskningsprojekter. Etablerede analyser af konsekvenserne ved forskellige politikker eller styringstendenser har sin relevans og bør medtages i enhver tilgang til samtiden. En analyse af offentligt ansattes arbejdsbetingelser, der ikke forholder sig til kritikken mulighedsbetingelser i det moderne arbejdsliv eller en analyse af medarbejders kritik af styringstendenser, der ikke inddrager New Public Management, må siges at blænde sig selv ved ikke at medtage de åbenlyse historiske såvel som samtidsorienterede aspekter. De kvalitative metoder kan danne rammen for den type af analyse, som denne artikel beskriver. Men en vifte af empiriske tilgange kan danne udgangspunkt for en analyse af kritik, herunder også fx dokumentanalyser og surveyundersøgelser. Viden om det psykiske arbejdsmiljø er således veldokumenteret via spørgeskemaer, hvis resultater behandles statistisk.

Denne artikels argument er, at der findes en række af kritiske situationer, skjulte kritikker og åbenlyse kritiske udbrud som en kritisk samfundsvidenskab med fordel kan have som sit udgangspunkt. Individets 'stemme' kan aflæses bredt: Hos whistlebloweren, der går til offentligheden med sin viden, hos den indignerede medarbejder eller hos den ellers tavse sidemand på kontoret. Men også historier om resignation, udbrændthed eller stress fortæller os om den kultur, som præger samtiden. Hverdagslivets oplevelser, krænkelser og skjulte viden udgør sammen med viden om de levede liv et godt startpunkt for en

normativitet, der kan lægges til grund for en diagnose af samtiden, der ikke er fremmed over for en oplyst social forandring, der baserer sig på retfærdiggørelsesprocesser, der trækker på forskellige visioner for, hvad et godt eller retfærdigt samfund er, som ikke er udstukket af filosofen eller politikeren, men afdækket og beskrevet via kritisk samfundsforskning.

LITTERATUR:

- Boltanski, Luc (2011a). *On Critique: A Sociology of Emancipation*. Cambridge UK/Malden MA: Polity.
- Boltanski, L. (2012). *Love and justice as competences*. Polity.
- Boltanski, L. & Chiapello, E. (2005). *The new spirit of capitalism*. London: New York: Verso.
- Boltanski, Luc & Laurent Thévenot (2006). *On Justification: Economies of Worth*. Princeton: Princeton University Press.
- Boltanski, Luc & Laurent Thévenot (2011). "Den kritiske evnes sociologi." I: Held, Lars (red.) *Pragmatisk Sociologi* (s. 41-67). København: Hans Reitzels Forlag.
- Bauman, Z. (2006): *Flydende modernitet* (7-24). Hans Reitzels Forlag. København.
- Brinkmann, S. (2014). *Stå fast: et opgør med tidens udviklingstvang*. Gyldendal.
- Brinkmann, S. (2016). *Ståsteder – 10 gamle ideer til en ny verden*. Gyldendal.
- Chiapello, E., & Fairclough, N. (2002). Understanding the new management ideology: a transdisciplinary contribution from critical discourse analysis and new sociology of capitalism. *Discourse & Society*, 13(2), 185–208. doi:10.1177/0957926502013002406
- Drewes Nielsen, L., Nielsen, K. A., Madsen, E. M., & Hartmann-Petersen, K. (2010). *Fleksibilitet, flygtighed og frirum: en kritisk diagnose af det senmoderne arbejdsliv*. (1. udgave.). Frederiksberg: Roskilde Universitetsforlag.
- Dubet, F. (2009). *Injustice at work*. (In collaboration with Caillet, C., Cortéséro, R., Mélo, D., Rault, F.). The Yale Cultural Sociology Series, Boulder/London: Paradigm Publishers.
- Freud, S. (1961). *Civilization and its discontents*. New York [u.a.]: Norton.
- Habermas, J. (1997). *Teorien om den kommunikative handle*. Aalborg: Aalborg Universitetsforlag.
- Hammershøj, L. G. (2008). 'Samtidsdiagnose som kritik'. *Dansk Sociologi*, 19(4), 33-47.
- Honneth, A. (2006). *Kamp om anerkendelse: sociale konflikters moralske grammatik*. Kbh.: Hans Reitzel.
- Nielsen, H. & Horn, F. (red) (2006). *Kritik som deltagelse*. Aarhus: Klim.
- Petersen, A. (2016). *Præstationssamfundet*. Hans Reitzels Forlag.
- Petersen, A., & Willig, R. (2011). The demand for flexibility as a process of disenfranchisement. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory*, 12(3), 343–362.
- Politiken (2016). Højbjerg M. 'De nye tal er alvorlige sager – det ligner en stress-epidemi'. *Politiken* 20. februar 2016, Debat. Link: <http://politiken.dk/debat/article5612715.ece>
- Prætorius, Nadja U. *Stress – det moderne traume*. Dansk psykologisk forlag, 2007.
- Ricœur, P. (1998). *Critique and conviction: conversations with François Azouvi and Marc de Launay*. New York: Columbia University Press.

*Pelle Korsbæk Sørensen er adjunkt, Ph.D
Institut for Sociologi og Socialt Arbejde
Aalborg Universitet, København.*

- Rosa, H. (2010). *Alienation and acceleration: towards a critical theory of late-modern temporality*. Malmö: NSU Press.
- Sennett, R. (1999). *Det fleksible menneske eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. Højbjerg: Hovedland.
- Sennett, R. (2007): *Den ny kapitalismes kultur*. Forlaget Hovedland
- Willig, R. (2009). *Umyndiggørelse: et essay om kritikens infrastruktur*. Kbh.: Hans Reitzel.
- Willig, R. (2016). *Afvæbnet kritik*. Hans Reitzels Forlag.

REFERENCER:

- Hirschman, Albert O. (1970). *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*. Cambridge, MA.: Harvard University Press.
- Hirschman, Albert O. (1992). "Exit and Voice: An Expanding Sphere of Influence." in *Rival views of market society and other recent essays*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Willig, R. & Sørensen, P. (2010). 'Kritik som etik' i *Pædagogens etik* (Aabro, red.). BUPL
- Sørensen, P. K. (2015). *Moralsk stress: en arbejdslevsanalyse af psykisk arbejdsmiljø, deltagelse og retfærdiggørelsesprocesser blandt højtuddannede vidensarbejdere i Danmark*: Phd-afhandling. Roskilde Universitet, Institut for Samfund og Globalisering.
- Sørensen, P. K. (2016). 'En velinformeret offentlighed?' I: *Social Politik*, nr. 6, 2016, Tema: *Kritik* (red. Dall, T. & Fjording, M.)

NOTE:

- 1, Den franske pragmatisk sociologi er betegnelsen for en sociologisk retning, der har Luc Boltanski som en af sine grundlæggere. Særlig ses Luc Boltanski og Laurent Thévenots værk *De la Justification* (1991) som et af hovedværkerne. Retningen er kendetegnet ved et brud med Pierre Bourdieus sociologi og domians inden for fransk sociologi.

Denne artikel indeholder visse steder tekstpassager, der er gengivelser eller kondenseringer af pointer, som er udfoldet i Pelle Korsbæk Sørensens (2015) phd-afhandling: 'Moralsk stress: en arbejdslevsanalyse af psykisk arbejdsmiljø, deltagelse og retfærdiggørelsesprocesser blandt højtuddannede vidensarbejdere i Danmark'. Phd-afhandling. Roskilde Universitet, Institut for Samfund og Globalisering.